

vaarwater van de intellectuele religiecriticus die de gelovige op zijn inconsequenties wijst.

De kracht van Vuijsje is echter dat hij aanhaakt bij de seculiere denkwereld die het Nederlandse discours (tot voor kort) domineerde en daar vervolgens een nuchter en ge-engageerd godsdienstsociologisch betoog naast zet. Daarbij komt een vracht aan klassieke en moderne literatuur voorbij. Hoogwaardige wetenschapsjournalistiek.

Kees de Groot

(Universiteit van Tilburg)

Meijering, E. (2007), *Het Nederlandse christendom in de twintigste eeuw*, Amsterdam: Uitgeverij Balans, pp 618, ISBN 978 90 501 8874 6, € 34,90.

Dit omvangrijke werk is zowel chronologisch als thematisch van opzet. Het bestaat uit vier grote delen, die alle betrekking hebben op de vier perioden waarin de schrijver de twintigste eeuw indeelt. In elk deel wordt aan drie besprekingscriteria aandacht geschonken: *de theologische ontwikkeling, geestelijk leven en kerkelijke organisaties*, en *de christenen en de politiek*. Het gaat hier om een lijvig overzichtswerk; er zou een uitgebreide samenvatting nodig zijn om ook maar enigszins recht te doen aan de brede en rijke inhoud ervan. Dat is in dit bestek niet mogelijk. Om de lezer toch iets van de teneur van het boek duidelijk te maken, heb ik er voor gekozen de vier delen aan de hand van de drie criteria kort te karakteriseren. Daarna volgen enige kritische opmerkingen.

In eerste deel getiteld “Tot 1918. De strijd om de macht in de kerk en de maatschappij” wordt begonnen met het weergeven van de stand van zaken binnen de verschillende denominaties aan het einde van de twintigste eeuw. Nederland was toen nog een christelijke natie, maar de kerken kenden zowel intern (vooral de Nederlandse Hervormde Kerk) als tussen de verschillende genootschappen veel tegenstellingen. Daarna worden dan – min of meer volgens het hiervoor genoemd schema – de theologische standpunten van de moderne, ethische en orthodoxe richtingen over onder andere evolutieleer, het gezag van de bijbel weergegeven. Over ‘de christenen en de politiek’ wordt geschetst hoe zij de invloed waarop zij dachten recht te hebben ook in de maatschappij gingen opeisen. De emancipatie van het orthodox-protestantse en rooms-katholieke volksdeel was voltooid aan het einde van de Eerste Wereldoorlog, zo stelt de schrijver; de schoolstrijd, die in 1917 eindigde met de gelijkstelling van het christelijk onderwijs aan het openbaar onderwijs, is daarvan een duidelijke illustratie.

Het tweede deel heeft als titel “Van 1918 tot 1945. De zuilen stabiliseren zich”. Wat de theologische ontwikkelingen betreft, wordt aandacht geschonken aan het zich versterken van de zuilen, aan het links modernisme (o.a. aan Van de Bergh van Eysinga, Horreüs de Haas) en het rechts modernisme (o.a. G.J. Heering), de ethische theologie (o.a. Noordmans., Kraemer, Miskotte), en de gereformeerde orthodoxie. De polemiek die tussen de verschillende richtingen gevoerd werd, was er vooral op gericht de eigen zuil in stand te houden. In de discussie speelde het gedachtegoed van de Duitstalige theologen (Barth en

Brunner) een belangrijke rol. Dat gedachtegoed sloot aan bij de opvattingen van de ethischen en confessionelen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, door de gereformeerden werd er afwijzend op gereageerd. Het geestelijk leven speelde zich af binnen de zuilen; die poogden hun aanhang vast te houden. De gereformeerden en rooms-katholieken slaagden daar beter in dan de hervormden. In het onderdeel 'de christenen en de politiek' (in het Interbellum) wordt onder andere aandacht geschonken aan de moeizame politieke samenwerking tussen confessionelen, vrede en bewapening, de economische crisis, de houding van de kerken ten opzichte van het nationaal-socialisme, en het spreken van de kerken in de Tweede Wereldoorlog. Hoewel de kerken zich in WO II mochten verheugen in toename van het kerkbezoek, liep dat na de bevrijding weer terug.

Het derde deel heeft als titel "Van 1945 tot het midden van de jaren zestig. Vernieuwing, restauratie en achteruitgang". In de theologische debatten staan de opvattingen van Barth nog steeds centraal, hij wordt aangehangen (vooral door de middenorthodoxie in de Nederlandse Hervormde Kerk) en bestreden (met name door gereformeerde theologen). Het geestelijk leven speelde zich ook in deze periode in de zuilen af. De vernieuwingsgedachte die bij sommigen in de Tweede Wereldoorlog had postgevat, vond in de eerste twee decennia erg nauwelijks weerklank. Er werd door de kerken wel een langzame ontkerkelijkering geconstateerd, maar de ernst ervan werd niet ingezien. De politiek in de twee decennia na WO II wordt ook niet gekenmerkt door grote vernieuwingsdrang. De doorbraakgedachte komt op, maar vindt - zeker bij het kerkvolk - weinig steun. Juist de eigen verzuilde organisaties worden benadrukt, zoals pregnant naar voren komt in het *Bisschoppelijk Amendement*. Andere kwesties die de aandacht vroegen in het politieke debat waren onder meer het lidmaatschap van de NAVO en de Duitse herbewapening, en het atoompacifisme.

Het vierde deel beslaat uiteraard de laatste periode en is getiteld "Tot rond de eeuwwisseling. De strijd om het overleven". In de theologische opvattingen, zo maakt de auteur duidelijk, komt in de jaren zestig de nadruk te liggen op de ethiek en het maatschappelijk engagement. Het hier en nu staat centraal, het hiernamaals is minder belangrijk. De revolutionaire bewegingen aan de universiteiten komen op, ook de bevrijdingstheologie en de feministische theologie. Er ontstaat een polarisatie tussen traditionalisten en vernieuwers die zich in alle denominaties voordoet. Wat het geestelijk leven en de kerkelijke organisaties aangaat, is er sprake van een aanzienlijke teruggang van het aantal kerkleden, de zuilen verliezen aan invloed, er is een lossere binding aan belijdenisgeschriften; het geloof wordt veel minder in kerkelijke structuren beleefd. Mede door die teruggang ontstaat de fusie tussen de gereformeerde en hervormde kerken: de PKN. Tegelijk is er ook sprake van een opleving van een bepaalde vorm van orthodoxie: de evangelikale bewegingen. Een belangrijke ontwikkelingen op politiek terrein is het teruglopen van de aanhang van de confessionele partijen en de daarmee samenhangende noodzaak tot fuseren: het CDA. In de jaren zeventig is er van een sterke polarisatie in de politiek vooral van de kant van de PVDA sprake, in de jaren daarop maakt die plaats voor een pragmatischer opstelling. Aan een voorspelling over hoe het Nederlandse christendom zich in de eenentwintigste eeuw zal ontwikkelen, waagt de schrijver zich niet. Hij ziet ook af van een evaluerende epiloog over de twintigste eeuw.

Het bovenstaande is slechts een kleine greep uit het rijke en gedetailleerde overzicht dat Meijering geeft. Hij heeft kennelijk zoveel mogelijk aspecten (personen, opvattingen, stromingen, gebeurtenissen) willen behandelen. Ik schrijf met opzet 'kennelijk' want een verantwoording ontbreekt. Er wordt niet gereflecteerd op de periode-indeling, noch wordt ingegaan op de drie beschrijvingscriteria die per periode worden gehanteerd. Nergens wordt ook aangegeven voor welk publiek het boek bedoeld is. In dat licht beschouwd, is naar mijn mening het afzien van een evaluerende epiloog enigszins dedaigneus. Naar ik vermoed is het boek bedoeld om een breed publiek, met betrekkelijk weinig kennis, te informeren over de geschiedenis van het Nederlandse christendom van de vorige eeuw. Die functie zal dit brede, gedetailleerde overzicht zeker kunnen vervullen. Het boek is gelukkig ook geen gortdroge opsomming geworden, het betoog blijft helder en de schrijver weet het ook te verlevendigen met interessante weetjes en aardige anekdotes. Of dat de lezer steeds bij de les zal houden, mag echter betwijfeld worden. Mij bekreep in ieder geval bij bepaalde passages iets te vaak de vraag waarom het niet wat beknopter kon. Niettemin heb ik het boek met plezier gelezen en ik heb ook grote waardering voor het vele werk dat er aan ten grondslag ligt. Meijering is er in geslaagd een goed overzichtswerk te geven van het Nederlandse christendom van de eeuw die net achter ons ligt.

Lammert G. Jansma

Veenwouden

Besten, Leen den (2007), *Van animisme tot ietsisme. Religie in de westerse samenleving*, Boom: s.l., pp 384, ISBN 9879085065005, € 29,95.

Dit werk kent, zo moge al uit de titel blijken, een ambitieus programma. Het wil beschrijven hoe religie vanaf ongeveer de vroegste tijden gestalte kreeg en ingebed werd in instituties en dan vooral hoe de mens door de eeuwen heen zich daarvan losmaakte. Dit wordt gedaan aan de hand van grote denkers. Hoe hebben zij gedacht over onder andere vragen naar God, godsdienst, de zin van het leven? Omdat er veel thema's en denkers besproken worden, kunnen in het korte bestek van deze bespreking slechts een paar aspecten aangestipt worden. Ik geef daarom in vogelvlucht een korte karakteristiek van de inhoud, waarna ik enige kritische opmerkingen laat volgen.

Begonnen wordt met de prehistorie, volgens de schrijver de tijd van het mythische bewustzijn, waar religie in alle terreinen van het leven doordrong. Deze orale cultuur maakte tussen 800-600 v. Chr. plaats voor een cultuur waar schriftreligies ontstonden. De mondelinge traditie verdwijnt, mythes worden minder belangrijk; zij verwereldlijken, degraderen tot literatuur.

Na dit inleidende gedeelte, is de schrijver dan zo ver dat hij zijn programma kan afwerken door te starten bij de natuurfilosofen. Thales, Anaximander en anderen passeren de revue, waarna Plato (zijn ideeënleer) en Aristoteles (zijnsleer, kennisleer), de Stoa, etc. besproken worden. Dan volgt een aantal denkers die het christelijk geloof een wijsgerige